

için Hammâd'ın yanına gizlice girdiklerini söyler. Bazı iddialara göre ise Hammâd, Kûfe Mürcie ekolünün reisi olması için kendisine teklif edilen 40.000 dirhemi almak amacıyla Mürcie mezhebine girmiştir (a.g.e., I, 304; Yahyâ b. Ma'în, II, 132). Ancak ilk dönem kaynaklarında Hammâd'ın zengin olduğuna dair yer alan bilgiler bu iddianın haklılığı konusunda şüphe uyandırmaktadır.

Hammâd'ın, "Tevhide inandıktan sonra farzları terketmenin sakıncası yoktur" şeklindeki aşırı Mürcî anlayışı benimseydiğine dair bir bilgi yoktur. Bir rivayete göre Hammâd Basra ziyaretinden Kûfe'ye dönünce, "Basralılar'ı nasıl buldun?" sorusuna, "Onlar aramızda konaklamış bir grup Şamlıdır" cevabını verir. İbn Sa'd bu sözü, "Hz. Ali konusunda onlar bizim gibi düşünmez" şeklinde yorumladıktan sonra Hammâd'ın Mürcî olduğunu kaydeder (eṭ-Ṭabaḳât, VI, 333). İbn Sa'd'ın bu ifadesini, Hammâd'ın hemşehrisi ve çağdaşı Kûfe Kadısı Muhârib b. Disâr'la ilgili olarak söyledikleriyle (a.g.e., VI, 307) birleştiren onun Hammâd'ı da Hz. Ali ve Hz. Osman'ın durumunu tehir (ircâ) eden, iman ve küfürlerine hüküm veremeyenler anlamında ilk Mürcie'den saydığı anlaşılır. Zehebî, Hammâd'ın Mürcîliği'ni ibadetleri imandan saymama ve imanı dil ile ikrar, kalp ile tasdik olarak görme şeklinde tanımlanan "fukaha Mürcîliği" olarak nitelendirir ve Ehl-i sünnet'in yerleşik görüşüyle bu görüş arasında lafzî olmaktan öteye gitmeyen bir farklılık bulunduğunu belirtir (A'lamü'n-nübelâ, V, 233). Nitekim bu anlayışı Ebû Hanîfe'nin de benimsediği bilinmektedir. İbn Abdülber, Ebû Hanîfe'nin Mürcie anlayışını Hammâd'dan aldığını söylerken (Câmi'ü beyâni'l-ilm, II, 253) bunu kastetmiş olmalıdır.

Kaynakların verdiği sınırlı bilgiler arasında Hammâd'ın zengin ve cömert olduğu, ramazanda kalabalık misafir gruplarına iftar verdiği, etrafındaki fakir ve kimsesizleri devamlı gözettiği, giyim ve kuşamına özen gösterdiği ve onuruna düşkün olduğu rivayetleri de bulunur (Zehebî, V, 234-238; İbnü'l-İmâd, I, 157). Hicaz, Basra ve Rakka gibi şehirlere olan kısa süreli yolculukları dışında ömrünün büyük bir kısmını Kûfe'de geçirdiği anlaşılan Hammâd'ın 119'da (737) vefat ettiğine dair bazı rivayetler varsa da kaynakların çoğu 120 (738) yılında birleşmektedir. Oğlu İsmâil'in de meşhur âlimlerden olduğu bilinmektedir (Ebû Şeyh, I, 154; Ebû Nuaym, I, 248-249).

BİBLİYOGRAFYA :

Tirmizî, *Sünen* (nşr. İbrâhîm Atve İvâz), Kahire 1395/1975, V, 741; İbn Sa'd, *eṭ-Ṭabaḳât*, VI, 251, 272, 276, 307, 332-333; Yahyâ b. Ma'în, *eṭ-Târîh*, II, 131-132; Buhârî, *eṭ-Târîhu'l-kebir*, III, 18; İcîf, *eş-Şikâat*, s. 131-132; Fesevî, *el-Ma'rifetü ve't-târîh*, III, 31, 492; Dârimî, *er-Red 'ale'l-Cehmiyye*, s. 98; Vekî, *Aḥbârü'l-kuḳdât*, III, 24, 31; Ukayfî, *eḳ-Ḍu'afâ*, I, 301-307; İbn Ebû Hâtim, *el-Cerh ve't-ta'dil*, III, 146-148; İbn Hibbân, *eş-Şikâat*, IV, 159-160; a.m.f., *Kitâbü'l-Mecrûhin*, I, 74, 299, 338; II, 260, 270; III, 68, 124; İbn Adî, *el-Kâmil*, II, 653-656; Ebû Şeyh, *Ṭabaḳâtü'l-muhaddisîn bi-İşbahân* (nşr. Abdülgaffâr Süleyman el-Bendârî - Seyyid Kisrevî Hasan), Beyrut 1989, I, 93-96, 112, 154; İbn Şâhin, *Târîhu esmâ'i's-şikâat* (nşr. Abdülmü'tî Emin Kal'acî), Beyrut 1406/1986, s. 28, 101; İbnü'n-Nedîm, *el-Fihrist*, s. 285; Ebû Nuaym, *Zikru aḥbârî İşbahân* (nşr. Seyyid Kisrevî Hasan), Beyrut 1410/1990, I, 46, 50, 51, 166, 248-249, 340-342; Hüseyin b. Ali es-Saymerî, *Aḥbârü Ebî Hanîfe ve aşhâbih*, Beyrut 1976, s. 6, 7; Hatîb, *Târîhu Bağdâd*, XIII, 333-334; İbn Abdülber, *Câmi'ü beyâni'l-ilm* Beyrut, ts. (Dârü'l-Kütübü'l-İlmiyye), II, 253; Mizî, *Teḫzîbü'l-Kemâl*, VII, 269-279; Zehebî, *A'lamü'n-nübelâ*, V, 231-239; Kureşî, *el-Cevâhirü'l-muḳdiyye*, II, 150-152; İbn Hacer, *Teḫzîbü'l-Teḫzîb*, III, 16-18; X, 333-335; Mahmûd el-Kefevî, *Ketâbü a'lamü'l-aḫyâr min fuḳahâ'ti mezhebi'n-Nu'mân el-Muḫtâr*, Süleymaniye Ktp., Ayasofya, nr. 3401, vr. 15; Temîmî, *eṭ-Ṭabaḳâtü's-seniyye*, III, 186-187; Haskefî, *Müsnedü'l-İmâm Ebî Hanîfe*, Halep 1962, s. 134; İbnü'l-İmâd, *Şezerât*, I, 157; M. Rewâs Kal'acî, *Mevsû'atü fikhî Hammâd b. Ebî Süleymân (Mevsû'atü fikhî Muḫammed b. Cerîr eṭ-Ṭaberî* içinde), Beyrut 1994, s. 4-28; Sezgin, *GAS* (Ar.), I, 22; Mehmet Özgü Aras, *Ebû Hanîfe'nin Hocası Hammâd ve Fikhî Görüşleri*, İstanbul 1996; Winsinck, *el-Mu'cem*, VIII, 65; Mustafa Uzunpostalcı, "Ebû Hanîfe", *DA*, X, 135.

M. ÖZGÜ ARAS

HAMMÂD b. İSHAK

(حماد بن إسحاق)

Ebû İsmâil Hammâd b. İshâk b. İsmâil el-Ezdî el-Bağdâdî el-Mâlikî (ö. 267/881)

Mâlikî fakihî ve muhaddis.

199'da (815) Basra'da doğdu. Hammâd b. Zeyd b. Dirhem'in (ö. 179/795) soyundan olup Irak'ta Mâlikî mezhebinin yayılmasında önemli hizmeti geçen tanınmış bir aileye mensuptur. Ebû'l-Abbas İbnü'l-Muazzel'den fikh tahsil etti. Eserlerinden en çok faydalandığı âlim Yakûb b. Şeybe'dir. Hadis ilminde sika kabul edilen Hammâd'ın bu sahadaki hocaları arasında Müslim b. İbrâhîm el-Ferâhidî, Ka'nebi, İsmâil b. Ebû Üveys, Ebû Mus'ab ez-Zührî ve Ebû Muhammed el-Hakemî sayılabilir. Oğlu İbrâhîm, Kâdî Hüseyin b. İsmâil el-Mehâmilî, Ebû Bekir

Muhammed b. Ca'fer el-Harâitî gibi muhaddisler onun talebeleri arasında yer alır.

Abbâsî halifeleri yanında müstesna bir yeri olan Hammâd, Halife Mühtedî-Billâh döneminde (869-870) Bağdat kadılığı yaptı. Ekseriya fukaha ile birlikte Halife Mühtedî-Billâh'ın huzurunda bulunurdu. Ancak Mütevekkil-Alellah'ın Mekke'deki oğlu Ebû Ahmed el-Muvaffak ile olan yazışması sebebiyle halife onu kırbaçlattır-
dı ve bir katır üzerinde Sâmerâ'da dolaştırıp teşhir ettikten sonra Ahvaz'a sürgüne gönderdi (255/869). Hammâd 3 Receb 267 (7 Şubat 881) tarihinde Sûs'ta vefat etti.

Hammâd'ın günümüze ulaşan ve tek yazma nüshası Dârü'l-kütübü'z-Zâhiriyye'de bulunan (Mecmau, nr. 54, vr. 62-100) *Teriketü'n-nebi* adlı eseri Ekrem Ziyâ el-Ömerî tarafından yayımlanmıştır (Beyrut 1404/1984). Eserde Hz. Peygamber'in yiyecek ve içecekleri, sahip olduğu hayvanlar, silâhları, elbisesi, ev eşyası ve hizmetçileri hakkında bilgi verilmektedir. Hammâd'ın ayrıca *el-Mühâdene* ve *Kitâbü'r-Red 'ale's-Şâfi'* adlı iki önemli kitaptan başka diğer bazı eserler de yazdığı kaynaklarda zikredilmektedir.

BİBLİYOGRAFYA :

Hammâd b. İshak el-Ezdî, *Teriketü'n-nebi ve's-sübülü'lle'ti veccehehâ fihâ* (nşr. Ekrem Ziyâ el-Ömerî), Beyrut 1404/1984, nâşirin mukaddimesi, s. 5-42; Vekî, *Aḥbârü'l-kuḳdât*, Beyrut, ts. (Âlemü'l-kütüb), I, 268; III, 280; İbnü'n-Nedîm, *el-Fihrist*, s. 252; Hatîb, *Târîhu Bağdâd*, VIII, 159; Kâdî İyâz, *Tertîbü'l-medârik*, I, 513, 548, 549, 551, 559; II, 181-182; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntaẓam*, V, 60; Zehebî, *A'lamü'n-nübelâ*, XIII, 16; Safedî, *el-Vâfi*, XIII, 151; İbn Ferhûn, *ed-Dibâcü'l-müẓhebe*, I, 341; İbnü'l-İmâd, *Şezerât*, II, 152-153; Brockelmann, *GAL*, II, 663; Kehhâle, *Mu'cemü'l-mü'ellifin*, IV, 72; Sezgin, *GAS*, I, 302; Zirikî, *el-A'lam* (Fethullah), II, 271; Ch. Pellat, "İbn Dirham", *EP Suppl.* (Ing.), s. 384-385.

SAFFET KÖSE

HAMMÂD er-RÂVİYE

(حماد الراوية)

Ebû'l-Kâsim Hammâd b. Ebî Leylâ Sâbûr b. el-Mübârek er-Râviye ed-Deylemî el-Kûfî (ö. 160/776-77 [?])

Eski Arap şiirinin önemli râvi ve derleyicilerinden.

75 (694) yılında Kûfe'de doğdu ve orada yetişti. Aslen İranlı olup Miknef b. Zeyd el-Hayl et-Tâi'nin (veya Benî Şeybân yahut Bekir b. Vâil) âzatisidir. Babası Sâ-